

Борлакъланы Юсуф

“Адеб. Намыс. Адет” китабдан.

ДЖАШАУДА ТЮБЕЙ ТУРГЪАН УШАГЪЫУСУЗ ЗАТЛА, АМАН ЫШАНЛА

1. Ичи к̄аралыб тургъанлай, тышындан ётюрюк ышаргъан. 2. Этмез затын айтыб, ышандырыб алдагъан. 3. Адамны алдаб, терилтиб джугъун алгъан, артыкъсыз да бек, бушууу болуб тургъан юйню. 4. Кёзюнден махтаб, ызындан кюлген, сёкген. 5. Кесинден огъаргъыгъа джалынчакъ, тёбеннгиге хынычыкъ иш тамада. 6. Орамда, адамла ортасында, артыкъсыз да бек тойда кесин тюзетген. 7. Хаман бетин бояб, саулугъуна заран келтирген. 8. Кёл булгъар хапарны айтхан. 9. Тиширыуну сыныкъдырыб сёзюм этген, ызындан болмагъан бедеш айтхан. 10. Кабинетине кирген ишчисин эслемегенча этиб, телефоннга, къагъытлагъа узалгъанча эте, ич кёлю бла ишчисини джарлылыгъына к̄арамагъан иш тамада. 11. Межам ичинде, адамны кёб болгъан джеринде, сабий болгъан джерде тютюм ичген. 12. Киши барда, к̄онакълыкъда бутларын кенг джайыб неда бир-бири юсюне салыб олтургъан (бир-бири юсюне салгъан саулукъгъа да заранды, къанны джюрюшюне чырмау болады). 13. Малны уруб ачитхан, анга аман сёлешген. 14. Ныгъышдан неда башха сёлеше тургъан джерден, тепсиден, джукъ айтмагъанлай, сансыз тайыб кетген. 15. Шахарда болсун, элде болсун, орамда джагъалаша, къычырыб дауур эте, сызгыра, джырлай баргъанла, артыкъсыз да бек кечегиде джукълагъанланы тынчылыкъларын буза. 16. Орамда: ат чабдыргъан, газет, китаб окъуй баргъан, машинаны къычыртыб гузаба баргъав, тю бешген машинала джолну алыб, башха машиналаны джунчутуб, ушакъ эте тургъан. 17. Къалайда да болсун, машина, джаяу да болсун очередь болгъан джерде кёзюосуз алгъа чабхан. 18. Юйюнден башха джерде чайыр чайнагъан. Нарат, нызы чайырланы чайнагъан (аз заманны) хайырлыды. Тюкен чайырла саулукъну бузадыла. 19. Адамла ортасында (эм аманы уа тепсиде) кьол джаулугъун алыб, таууш этдириб бурнун сюртген, ариулагъан. Алай этген огъай, джазылгъаны дь ушагъыусузду. 20. Межам ичинде полгъа, кесинги юйюнгю, окъуу юйлени арбазларында, автобусда, ныгъышда, джолда тюкюрген ушагъыусузду дегенден эсе, башха къыйын, ауур сёзге тыйыншылды. (Муну юсюнде эркишиле тиширыуладан юлгю алыргъа керекдиле, тиширыула тюкюремидиле, къайда тюкюредиле кёрлюк тюлсюз. Тюкюргенлени кёбюсю бек джашла бла къартладыла. Тюкюрюрге къалайда да таша джер табарыкъса). 21. Эсириб, орамда тентирей баргъан. 22. Гитче, уллу, тиширыу барды деб к̄арамай, аман сёзлени сёлешген. 23. Чёблеу ашагъан: юйде пуф-пуф деб, къабугъун полгъа ата, машинада, орамда, къалайда да адамла болгъан джерде, бирсу бла сёлешген заманда. 24. Соруугъа сёз бла джууаб бермеген, не башын къымылдатыб неда чык деб к̄ойгъан. 25. Къартха сансыз к̄арагъан, сан этмеген, андан буюкъмагъан. 26. К̄онакъ барда сабийине урушхан, джылатхан. 27. К̄онакъ ючюм ишлей тургъан ишин к̄оймагъан, аны сан этмеген. 28. К̄онакъгъа тарыгъуларын тарыкъгъан. 29. Оноучудан, къуллукъчудан джууаб алгъан дан сора, ызына чыгъа билмеген. 30. Амалсыз болуб чючкюрге, джётел этсе, бетин джабыб башын бир джанына тутмагъан. 31. Ауузунда ашын джутмагъанлай сёлешген. 32. Джол соргъаннга юретмеген. 33. Ашагъан заманда орунсуз хапар айтхан. 34. Телефон бла, кесини ким болгъанын билдирмегенлей, керексиз сёзлени сёлешген. 35. Игилик этгеннге сау бол деб айталмагъан. 36. Бурунгу афендиле, хаджиле бла кесин танытхан. 37. Эркишиге къайын атам-анам, къайын къызым-къайыным, къайынларым деб сёлешген. 38. Терсни джакълагъан.

ЧЫЧХАНЧЫКЪ БЛА ЧЁРТЛЕУЮКЛЕ

/Керти хапар/

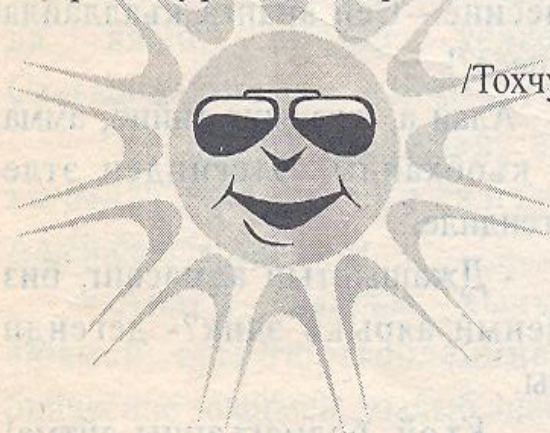
Бир кьойчу кьой кюте барыб, маллары талада джатыб, кюушенирге джарашханларында, аланы кьатларында солургъа олтурады. Бир шыбыр-шыкьырт тауушла эшитиб, тегерегине кьараса, арлакьчыкьда бир чычхынчыкь тешигинден чёртлеуюкчюклени бир-бир тышына чыгъара тура. Кеси да чёртлеуюклерин чегет таланы ариу кюн тийиб тургъан ачыкь джерчигине бир-бир тизиучик этиб тизе тура. Чёртлеуюклени кюннге кебдирирге чыгъаргъанлыгы болгъанын ангылаб, джаш сейир-тамаша болады, сымарлаб, кьараб турады. Чычханчыкь да, хазнасын ариу тизиучюк этиб бошаб, кьатларында симсиреб, талай заманны кюннге кьараб турады. Бираздан кёкге

булутла чабыб, кюн бузула башлайды. Чычханчыкь олсагъатдан, тири кьымылдаб, чёртлеуюклерин бир-бир ызына, тешигине ташыб башлайды. Джаууб кьалгъынчы дегенча, чабыб, ашыгъыш ташыйды. Ташыб бошай кетиб, ахырында мууал, сериуюн болады. Сора, ахыр чёртлеуюкчюгю кьалыб, аны элтирге келгенлейине, бурунчугъундан кьанчыгъы келиб, алайчыкьда аууб, башчыгъын чёртлеуюкчюкню юсюне салыб, созулуб, ёлюб кьалады.

Кьойчу, сейирсиниб,: “Тобатоба, дюнияны юсюнде хар джан, джаныуар да арт сагъышын, тамбласыны кьайгъысын эте кёреме!” - деб, тамаша болады. Юркютеме деб кьоркьмай, анга болушмагъанына кьыйналады.

/Тохчукъланы Сапият Хамзатовнадан джазылгъанды.

Кьарданик, 1998 дж./

ТУЗЛУ ХЫЧЫНЛА
/Къарачай халкъ хапар/

Бир амманы къаты джюрекли, огъурсуз келини болгъанды. Ол келин къайын анасын суймей, башха джашаса, аны джумушундан къутулсам деб, хаман хычынла этгенди. Бир хычыннга ашхы тузну къуюб, адам аузуна алмазча тузлу хычын этиб, аны къайын анасына салыб тургъанды. Ол да, келинине былай деб джукъ да айталмай, ашагъан да эталмай, бир-экичик къаб да ары тюрт да ачлай къал, бек абызырагъанды. Азгъанды. Къарыусуз болгъанды. Джашы аны эсгермегенди, хычын этиб, келини аммагъа аламан къарайды, деб тургъанды.

Ачдан онгсуз болуб: “Мен былай бла ажымлы ёлюрге тебregenме. Къызыма барайым, ол джан аурутур”, - деб кёлюне келиб, хоншу элде къызына баргъанды.

Къызы анасыны алада джашаргъа келгенин онгсунмагъанды, алай а джукъ айтмагъанды. Кюеу а иги адам болгъанды, къайын анасына къууанганды, къой кесиб, аммагъа къонакълыкъ этгенди. Къазанда отха эт асыб, джумушха къарай, амманы къызы да, кюеую да тышына чыгъыб кетгендиле. Амма, отджагъадан арлакъда таяныб, баш къагъа

тургъанды.

Этле бишер заманда къызы кириб, аммагъа салынныкъ сыйлы сюеклени къазандан чыгъарыб, бусхулкъа чырмаб, къалкъыб тургъан анасыны узун этегини тюбюне салыб, чыгъыб кетгенди.

Бир кесекден а ол да, кюеу да келгендиле. Этлени чыгъарыб, тепсиге сала башласала, аммагъа салынныкъ сыйлы сюекле джокъ тура. Сейирсиниб, тегерекъге, тапхагъа, тепсиге къарайла, излейле,- керекли этле джокъ.

- Къайда, анам, ёрге къобчу, юйде сенеден ёзге джан джокъ эди, сен къабхан болурса!- дегенди къызы. “Уоу, ол не хапарды?!”- дегенди амма.

- Болмагъанны гырылдама!- деб къыджырагъанды кюеу юй бийчесине.- Сен ананга къаллайла сёлешесе?!

Алай а, джанына тийиб, амма ёрге къобханды. Этегинден этле тюшгендиле.

- Джашыртын алмасанг, биз сенденми аярыкъ эдик?- дегенди къызы.

- Къой, болмагъанны айтма! Сенден чыкъгъанды бу да, сенсе гынтдылы, къайгъылы!- дегенди кюеу

анга. Аммагъа да аршу айтханды. Алай а амманы джюреги кыйналгъанды, кёлюне чабаргъа джетгенди. Эс ташла гъанды. Ыйлыкъгъандан, джерге кирлик болгъанды. Эс джыйыб:

- Къоюгъуз, бла хантыгъыздан эсе, келеними туз хычыны игиди. Юйюме кетейим, ач болсам да, сыйым бла ёлейим!- деб, чыгъыб кетгенди. Кюеую ариу айтыб кюрешгенди,- къайтаралмагъанды.

Къайтыб келе, амма чегетчикни арасы бла баргъан джолчукъда, джылай: “Къой, пасыкъ кызымы бал гырджынындан эсе, харам келиними туз хычыны маджалды!”- дей баргъанды.

Ол кёзюуде джашы чегетчикде отун джыя тургъанды да анасыны ауазын эшитгенди. Сейирсиниб, алгъа атлаб, терек тешадан тынгылагъанды. Кесин а кёрюзмегенди.

Анасы ол сёзлени джылай да айта, озуб кетгенди. Джашы да, отун да алыб, артдан келгенди. Сагъышланнганды, сейир этгенди.

Келин, быягъынлай, эрлай хычынла этиб, тебсиге салгъанды. Ашай башлагъандыла.

Анасы быягъы хычынны ашамай, ары тюртгенлейине, юй бийчесине эслетмей, узалыб анасыны аллында хычындан къабханды джашы. Къабса уа, аллайны къабсын, ичи-

тышы да - туз гюттю!..

Джаш, джукъ айтмай, тепсиден къобуб кетгенди.

Экинчи джол да, быягъынлай ингирде, тепсиге олтургъандыла да, юй бийче келтириб хар кимни аллына хычын табакъланы салыб, нени эсе да алыргъа ызына бурулгъанлайына, джаш, мараб туруб, сермеб амма бла келинини табакъларын эрлай ауушдургъанды. Келин да олтуруб, бары да табакъларына узала башлагъандыла. Талай замандан бери къарны тоуб аш ашамагъан амма, рахатланыб ашагъанды. Келини уа, хычынындан бир къабыб, чайнай башлагъанлайына, джыйырылыб, эслетмезча, ууучуна тюркюргенди. Экинчи кере къабханды да, дагъыда алай болгъанды. Сора, эркишиси эслейди деб къоркъуб, кесин тездюрюб, хычынын ашагъанды. Ашаб бошагъандыла да джатхандыла.

Эркиши къобханды да, эшикге чыккъгъанча этиб, юйде чырт суу къоймай, барын да чыгъарыб, тышында тёркгенди. Киргенди да джатханды.

Кече келин суусаб болгъанды. Туруб, аш юйде сауутланы, челеклени джоккълагъанды, алай а бир деб бир тамчы суу табалмагъанды. Орамдан арлакъда баргъан суучукъ болгъанды, Тамам амалсыз болуб, кечегиде, челек

да алыб, келин ары джумулгъанды. Мараб тургъан джаш, къарангыда, кесин эслетмезча, арлакътын ызындан джумулгъанды. Тышырыу джетиб, челекге алыргъа да тѣзалмай, эрлай бауурундан къабланыб, суу тогъуб башлагъанды. Джаш, сермеб аны чачындан тутуб, башын суугъа-суугъа батдыргъанды, тунчукъдура башлагъанча этгенди.

Ол да суу ичерин да унутуб, алмасды бууду деб, къоркъуб, къобар, къачар дыгалас этгенди, алай а ычхыналмагъанды, къобалмагъанды. Джаш, ол танымазча, башха ауаз бла:

-Ич, ич, бютеу сууну ичиб боша! Анагъа аман-былай болады! - деб, дагъыда аны башын суугъа-суугъа кѣмгенди. Келин:

-Ай, бу джол бир сау къалсам,

амманы мен къол аязда тутар эдим. Туз хычынны татыуун энди билдим! - деб, джылагъанды. - Не зат эсенг да, бу джол бир сау къой, энди акъыллы болдум! - деб джалбаргъанды.

- Ма, ал сууунгу! - деб, челегин да къолуна тутдуруб, джаш эрлай думп болуб кетгенди. Эрлай келиб джатыб, джукълаб тургъанча этгенди. Тышырыу, бир заманда эсин джыйыб, челегин да алыб келиб, юйге шыбыртсыз, джашыртын кириб, орнуна джатханды. Баш иесини солугъанына тынгылаб кѣрюб, ол уянмаздан джукълагъанча ангылаб, кѣл басханды. Ол джолдан сора, тузлу хычын этгенни къойгъанды. Ол огъай, амманы не кереклисине да ажымсыз къараб, разы этиб тургъанды.

Акъбайланы Халимат. Терезе, устаз.

Анамы къоллары

Огъурлу къолла, этимли къолла,
Хар ишге уста, урунган къолла...
Ала этмеген не джумуш къалгъанд?!..
Манга уа анамы ана къоллапы
Джумушакъдыла, бир ыйнакъдыла.

Огъурлу къолла, кѣб кѣрген къолла,
Джылыулу къолла, джашаулу къолла...
Башхагъа джыйрыкъ, зыбыр эселе да,
Манга уа анамы ана къоллары
Бир джылыдыла, джумушакъдыла.

КЕЧЕРУКЪЛАНЫ БАЙДЫМАТ ТЕНГИЗ...

Тенгиз...
Чаукала...
Къайыкъла...
Кемеле...
Ташлы джагъаны толкъунла кемире.

Суугъа тынгылай, мен кесим сюеле,
Ачы сагъышха акъылым кёмюле:

Мамыр джашауну ким бузар, эсире?!
Къыямат кюнде тюшерми эсине

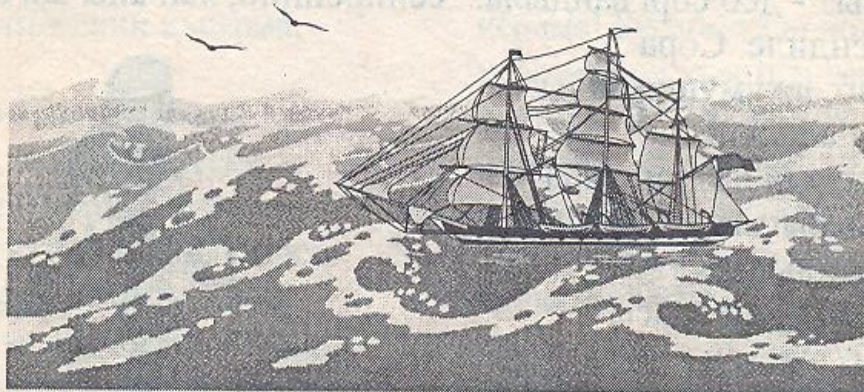
Тенгиз...
Чаукала...

Къайыкъла...
Кемеле...
Ёкюнюу сезим джюрегин кемире?!

БОРАНДА

Къышхы кюн, сууукъ кюн, борая кюн
Ач парий сууукъдан къалтырайд,
Джан-джаны таланганча улуйду,
Кесини аджалынмы сакълайд?

Иесиз джазыкъгъа къыйналыб,
Мен атдым ётмекчик орамда,
Ётмекни уа ташха ушатыб,
Ол, къансый, ташайды боранда...

АКЪЫЛЛЫ КЪЫЗ БЛА ЮЧ СОРУУ
(Къарачай халкъ джомакъ)

Бурун заманлада бир акъыллы, иги
хан болгъанды. Ол, не айтыб
кюрешсе да, юйленирге, юйюне
тышырыу келтирирге унамай
тургъанды.

- Хан, ай юйюнге, былай нек этесе,
сен къарт болмаймы турлукъса?

Санга да, къалгъанлагъа кибик,
сабий керек тюлмюдю? Сен да
заманында сабийлеринги
ёсдюрюрге керек тюлмюсе? - деб,
ол ханнга джууукъ-тенг алай
айтсала, ол да:

- Айхай, сабийлери болса, алагъа

иги оноу эте билген, игиге юрете билген, аллай бир акъыллы, манга да эс табдыра туруп кибик, бир эсли тышырыу керек эди, - деб, кишини джаратыргъа унамагъанды.

- Былай этиб, кишини сан этмей турсанг, акъыллы тышырыуну къайдан табарыкъса да? Сагъыш эт! - дегендиле адамла.

- Юч соруу берейим да, аланы джууабларын билиб айталгъан къызны келтирмей къоймам! - дегенди хан эм артында.

Ханны адамлары ханлыкъда бютеу къызланы джыйыб, хан да юч сорууну бериб, ол къызланы бири да тюз джууаб бералмагъанды.

- Ханны юч сорууу берилмеген къыз къалдымы? - деб соргъандыла.

- Огъай, - дегендиле. Сора джокълай кетиб, джумушчуланы бирини къызы алкъын чакъырылмагъанын айтхандыла.

- Аны да чакъырыгъыз! - дегенди хан. Чакъыргъандыла.

- Эртден бла ингирни арасы къаллай бирди? - дегенди хан.

- Эртден бла ингирни арасы бир

кюнлюкдю. Кюн эртденбла чыгъыб, инчирде батыб кетеди, - дегенди къыз.

- Кёк бла джерни ортасы къаллай бирди?

- Кёк бла джерни ортасы - бир къарамды. Бир къараб - экисин да кёресе!

- Ётюрюк бла кертини ортасы къаллай бирди?

- Ётюрюк бла кертини ортасы - төрт элиди! - деб, къыз къулагъы бла кёзюню ортасына къол аязын салады, - кёз кертини кёреди, къулакъ ётюрюкню эштеди. Кёз бла къулакъны орталары уа төрт элиди.

Ол къызны акъыллылыгъына сейирсиниб, хан аны алгъанды.

КЪАРТ БЛА ПАТЧАХ

(Къарачай халкъ джомакъ)

Эртде-эртде, патчахланы заманында бир патчахны адети алай болгъанды: ол патчахлыкъ этген элдеде бир деб бир къартны къоймай, юйюнден алдырыб кетиб, ёлтюртюрб баргъанды, къартла джашлагъа акъыл юретмесинле деб. Кесине халкъны

бойсундурургъа алай тынчды деб.

Бир джаш а, атасы къартайгъанында, алай этедиле деб къоркъуб, патчахны эгетлери хапарын билгинчи, юйюню тюрбюнде терен зындан къазыб, джер юйчюкча джарашдырыб, атасын ары салыб, ашын-сууун табдырыб, анда

джашатыб тургъанды. Атам ёлгенди деб, элге ол хапарны чыгъарыб, къабыр этиб, анга да бир тюккючню чырмаб асыратыб, киши ишек этмез кирик этгенди.

Ол палах адетден безиб, кюнлени бир кюнюнде бютеу миллет джыйылыб патчахха барыб тилегендиле:

- Патчах, сен бу къартлагъа былай этиучю адетинги къой, къарт болмазлыкъ джокъду. Биз да сен не дей эсенг да этейик, - деб.

Сагъыш этиб, патчах ол адамлагъа къолгъа кючден илиннген бир гитче хызенчикни чыгъарыб бергенди.

- Хайыр! Сиз табхан ачхагъызыны кюйдюрюб, кюлюн ма муну ичине къуюб, толтуруб келтирсегиз, къартлагъа тийгенни къоярма, - дегенди.

Алайгъа хо болуб, адамла, оноулашыб, ачха табханларын джыйыб, кюйдюрюб, кюлюн ол хызенчикге къуюб тебрегендиле. Къуйгъандыла, къуйгъандыла - хызенчик а толургъа унамагъанды. Ишлеб да, табхан ары-берилерин сатыб да ашхы ачха къураб, кюйдюрюб, къуюб кюрешгендиле, болмагъанды - адаргы хызенчик толмагъанды. Халкъ алджагъанды, сейир-тамаша болгъанды, къыйналгъанды.

Ол атасын джашырыб тургъан джаш бир кече джашыртын, адам аягъы тыннгандан сора, атасына тюшюб, хапар айтыб, оноу соргъанды. Къарт:
- Ол а, джашым, алай нек болады десенг, хызенчик - адамны кёзюню

къабыды, бир гитче топуракъ гыртчыкъ атмасагъыз, толлукъ тюлдю: джут адамны кёзю ачхадан тойгъан адет джокъду, ёлюб, топуракъ джабмаса...

Джаш эртденбла эртде, халкъдан алгъа хызенчикни алыб, ичине бир гитче топуракъ гыртчыкъны атханды. Сора, быягъынлай, миллет джыйылыб, ачха табханларын кюйдюрюб, къуйгъандыла да, хызенчик толгъанды. Халкъ къууанч тыбырлы болгъанды, хызенчикни патчахха элтгендиле.

Къараб хызенчикни толгъанын кёргенлейине, патчах кючлю чамланнганды, джекиргенди:

- Эй-я, халкъда къарт къалыб тура кёреме! Бусагъатдан болгъанны къармаб, ол къартны табыб келтиригиз! - деб, мыртазакъланы ийгенди. Хызенчик толса, осал адет тохтарыкъды, деб тургъан миллет сын болгъанды. Мыртазакъла, эгетле дуняны баш-тюбюне эте, излегендиле, къармагъандыла, чабышхандыла, алай а къартны табалмагъандыла.

- Къармамагъан, тинтмеген джерибиз, элибиз къалмады, джокъду бир деб бир къарт, - деб къайтхандыла.

Къарт а быягъынлай, бугъунуб джашаб тургъанды. Джашы: «Башха джерге узакъ къачайыкъ да кетейик», - деб тилегенди. Къарт унамагъанды.

- Тыш джерде адамны сыйы болмайды, андан эсе чунгурум игиди, патчах да ёмюрлюкге джашамайды, ол да не ёлюр, не ауушунур, - деб

хыны къарады. Сора джашчыкъланы къымсыз болгъанларын кёрюб, кьошду:

- Мен ач болуб джыймайма бюртюклени. Ма быллай бюртюкле ючюн джан бергенле эсиме тюшюб джыяма. Сиз а кьутургъандан не этерге билмейсиз! Ташланы, агъачланы джыя айланган хурджунларыгъызгъа печениелени кьююб, аланы да умур атиб, ма быллай джолгъа тегерге - Аллахдан кьоркьмаймысыз?! Школда неге юретедиле сора сизни? Атагъыз, анагъыз да аллай бирни айтыб кьалай ангылаталмайдыла?!

- Бюртюкле ючюн киши да ёлмейди, - деди Мухтар. «Ауузунгу тый!» -деб шыбырдаб, Джамал тенгин тюртдю. Къарт а, бюртюклени джыйыб бошаб, таягъына таяна, акъырын атлай кетди.

- Ол партизан болгъанды, -деди Джамал, -анам алай айтады.

- Кел сора, ызындан джетейик да ашырайыкъ, хапар айтыр эсе уа.

- Аслан акка, тик джууаб этгеним ючюн кечигиз! -деди Мухтар, акканы ызындан джетгенлеринде.

- Хы, аны ючюн а кечейим. Мюрзеуню джерге атханынг ючюн а - Аллахдан тиле кечмеклик!..

- Эндиден сора этерик тюлме алай... Аллах кечсин!..

- Акка, кьайры барасыз? -деди Джамал.

- Суу ызында кьойла отлай турадыла да, атам алагъа кьараб кел деб джибергенди.

Джашчыкъла ышардыла.

- Атагъызгъа ненча джыл болгъанды да?

- Джюзден атлагъанды. Неге ышарасыз? Ол алкъын менден тириди. Джашларын джумушха чабдыра юреннгенди да. «Чабчы, къара да кел!» -дейди да кьояды. Меннге да ол буйрукъну бергенди да, кьарыуумдан келгенича бара турама...

- Акка, сиз ызыгъызгъа барыгъыз, биз кьараб келейик.

- Огъай, атамы айтханын этмей барыб, сора не деб кьарарыкъма аны бетине?.. Атаны сёзюн джерге тюшюрюрге болмайды. Атаны, ананы сёзю багъалыды!

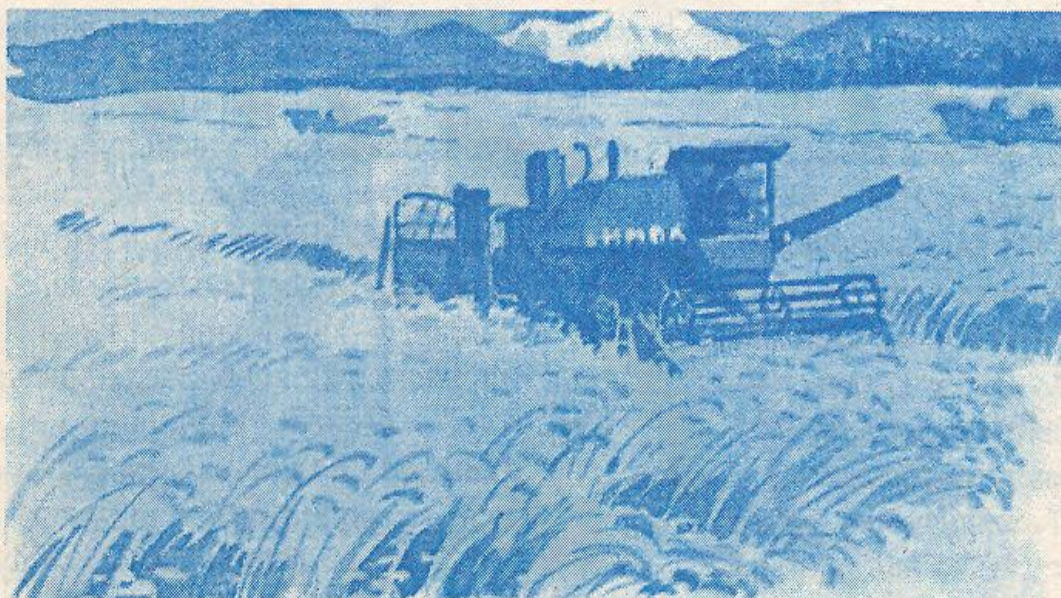
Кьобан бойнунда тюртю кёкенлени араларында джайылыб отлай тургъан кьойланы кёрюб, Аслан акка рахат болду. «Кесек олтурайыкъ», -деб джерге ийилди. Юллесин чыгъарыб, аны тютюнден толтурду.

- Партизан болгъаныгъыздан бир хапар айтсагъыз а, акка!

- Мен Белоруссия кьазауатда эдим. Бир джолда кьарауулда тургъан джашланы бири келиб, немчала тегерегибизни аладыла деб, кьюугъун этди. Сермешу башланды. Бизни тамам табсыз кёзюуюбюз эди. Артха джанлаб барабыз, адамларыбыз аздан аз болады. Кьыйын болумгъа тюшдюк. Бир заманда кьарасакъ, -алты-джети адам кьалыб турабыз. Аллыбызда бир гитче джашчыкъ анасыны кьатында сюелиб тура.

- Чабыб барыб кьарасам, -анасы ёлюб тура. Тёгерекде уа автомат атылгъан тауушла. Эрлай джашчыкьны кьойнума алыб, кесиме кьысдым. Алайдан тёртеулен кьутулдукь. Аллында лжашчыкь «анам» деб джылай келди. Сора: “Ач болгъанма”, -деб башлады. Бизни уа бир тукьум бир затыбыз джокьду. Хар шыбыртха сескекли бола барабыз. Бир заманда кьалын кьамишге кирдик. Аякъларыбыз - суу. Эки-юч кюнню чегетде аджашыб айланганбыз. Джашчыкь, кьарыусуздан, анда-мында бир ынгычхагъанчыгъы болмаса, ауузундан сёз чыгъаралмайды. Кёзчюклерин джабыб, акьыртынчыкь солуйду. Ачдан. Иван деб бир иги джаш бар эди, ол:

- Мындан ары тёзалмайма. Бу сабий ачдан ёлюб барады. Сиз былай туругъуз, мен бир джукь излеб келейим. Элени барын да джер джутмагъанды. Табарыкьма мен! -деди. Мадар джокь, тыймадыкь. Неге джолугъады, джукь табармы, деб, кьайгъы этиб турдукь. Джашауу тауусулуб баргъан сабийге не этерге билмейбиз. Бир заманда автомат атылгъан тауушла чыкьдыла. Дагьыда тёгерек шош болду. Джууукьда эл болгъанын билдик. Кьайсы эсе да: «Ары кьарагъыз!» -деди. Кьарасакь - Иван! Баууру бла сюркелиб келеди. Чабыб кьатына баргъаныкьда, санларында уюб тургъан кьанланы эледик. Ол, кёзлерин ачыб, бизге кьарады, Кимни эсе да излегенча ангыладыкь. Джашчыкьны тутдум. Иван кьолларын кьымылдатыргъа изледи. Кьарасам, - кьол аязында - будай бюртюкле. Эрлай алыб, чайнаб, сабийни ауузчугъуна салдым. Мюрзеу татыуну сезиб. джашчыкь джаякьчыкъларын кьымылдатды. Кёзчюклерин ачды. Аны кёрюб, Иван кьарыусуз ышарды да кёзлерин иьысды. Кёб турмай ауушду. Басдыра тебрегеникде, хурджунундан да, кьойнундан да будай бюртюкле чыкьдыла... Сабийчикге азыкь...

Лепшокъланы Хусейн.
Сарытюз.

СЕЙИР ТЮЛМЮД

Сейир тюлмюд эртденликде
Кюнню джарыкъ джаннганы?
Сейир тюлмюд тау суучукъну
Къая ранда саркъгъаны?!..

Сейир тюлмюд къая ташда
Джугъутурну джатханы?
Сейир тюлмюд сырт башында
Гюлню кюннге тартханы?

Сейир тюлмюд тау аязны
Джырла джырлай къакъгъаны?
Сейир тюлмюд чууакъ кёкде
Джулдузланы джаннганы?

Сейир тюлмюд джаз алада
Эрик тереклени чакъгъаны?
Сейир тюлмюд кюз артында
Чапыракъланы акъгъаны?

Сейир тюлмюд джер юсюнде
Адам туууб джашагъаны,
Сейир тюлмюд ахыр кюнде
Бу дуняны ташлагъаны?!

Биджиланы Ахиядан
Терезе.

КЪАНДЖАЛ КЪАЯ (тарих хапар)

Ачей улу Ачемез, юйдегисини,
халкъыны да сыйын теблетмей,
Къырым ханны ёлтюргенинде, анга
алайда, эндиге дери джашагъан
джеринде, тынчлыкътабылмазлыгъын
ангылагъанды. Къырым ханны аскери
анга да, ахлыларына да дерт
къайтармай къоярыкъ тюл эди. Ол
себебден ахлыларына, джамагъатына
да керексиз къыйынлыкъ джетдирмаз

мурат бла, Ачемез алайдан къорар
къайгъыгъа киргенди. Чарх аыз
нкъалдырмаз ючюн, Ачеамезни
ахлылары, адамны, малны да
къобарыб, хапчюкню атлагъа,
эшеклеге джюклеб, Басхан джанындан
Къобан бойнуна къачхандыла.
Къанджал Къаяны къаты бла озарыкъ
болгъандыла. Къаяны къыбыла джаны
бла кюнбатхан таба тартыб, улоугъа,

кеслерине да джол табыб, ёзеннге саркъгъандыла.

Ханны ёлтюрюб къачханлыкъгъа, аны тахсачылары ызларындан сюрлюклерии билгендиле.

Келгенлерин да эслегендиле.

Сора Ачемезни бёлеги, оноулашыб, бир иннетге келишгендиле. «Къартны, къарыусузну, малны Балыкъ бойнунда таб джерге орнатайыкъ.

Къалгъаныбыз а – эркиши, тиширыу да, - къолуна сауут-саба алаллыкъ бирибиз къалмай, душманны аллын сакълайыкъ. Кюрешейик, джанны артха салмайыкъ. Алайсыз къырым ханны аскери бизден бошарыкъды», - дегенни айтхандыла. Айтханларыча, джерни кеслерине табына орналыб, бетджан салыб, джарашхандыла.

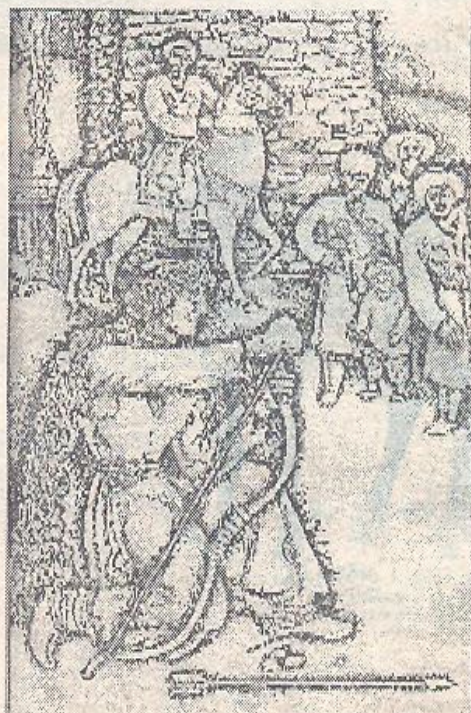
Къырым ханны аскерчиги, мал, ырысхы бериб, тауланы билген джол уста алыб, ызларындан тюшюб, Ачемез къауумуну онглуларын къырыб, къалгъанын да джесирлеб, малны-ырысхыны юлешиб къайтыр муратлары болгъанды.

Таулада уучурукъда кёб айланган джол уста киши, ханны аскерин алыб келиб, Къанджал Къаяны къатында Ачемезни къауумуна тюбетгенди. Ачемезни къауумуну къалайлада бетджан салгъанын ажымсыз билмеген, уллу кёллю болуб келген хан аскерчик къуршоугъа тюшюб къалгъанды. Сыйларын, намысларын, азатлыкъларын сакъларгъа кюрешгенлери ючюн, анча къыйынлыкъ сынагъан таулула, къанджан аямай, джаугъа мыллык

атхандыла, асланлача кюрешгендиле, анны аскерчигини тегерегинден алыб, сермей келиб, къырыб бошагъандыла. Джолчукъну къан джугъу этгендиле. Ол кюнден сора алайгъа Къан джол атагъандыла. Талай замандан а джолчукъну къатында къаягъа да Къан Джол Къая атагъандыла.

Сермешиу баргъан джерде къырылгъан тушманланы атларын, башха затларын къачхынчы джамагъатха юлешиб бергендиле. Юлешген джерлеринде тебе дуппурчукъ болгъанды. Андан бери анга да Тонуу Юлешинген Тебе дейдиле.

«Къан Джол Къая» дегенлерини тегереги джерледе джайлыкъланы къабартылыла да хайырландыра тургъандыла. Ала «Къан Джол» деген сёзлени Къанджалгъа буруб къойгъандыла. Аны юсю бла оруслула да «Кинджал» деген топонимге буруб джибергендиле, дейдиле.

НЕНЧА БУЗОУ БЛА НЕНЧА ТАЙЧЫКЪ?

Къар биркесекчик джауб тохтагъанды. Джангы селеше башлагъан джашчыкъ терезеден къараб, орамда кетиб баргъан хайыуанланы кёрюб:

- Майна, бара тула... бужоу бара... тайчык балра... - деб джармалагъанды. Аны дерс эте тургъан тамада къарнашы:

- Къайда, бара тургъан бузоула бла тайланы саначы, ненчадыла? - дегенди. Сабийчик, башла бармакъчыгъын орам таба созуб, санагъанды:

- Бир... бир... кёб бирле!...

- Сора къарнашы:

- Эй, Науруз, сен а, селешиб башлар-

башламаз, дуняда эм уста бухгалтер болуб тура кёреме! - деб кюлгенди да терезеге къарагъанды. Къараса уа, хайыуанла хоншу юйню ары джанына бурулуб, ташайыб кетиб тура.

Джашчыкъ орамгъа чыгъыб, къарда къалгъан аякъ ызланы санагъанды. Ызына кириб, кесинден тамада эгечине:

- Зубарджат, орамтын бузоула бла тайла озгъандыла. Аланы аякъ ызлары бютеу да 16 чунгурчукъ боладыла.

Ненча бузоу бла ненча тай озгъандыла бары да, эсеблечи, - дегенди.

Зубарджат сагъышланганды.

Сиз эсеблеб кёрюгюз.

НОХНУ ХАПАРЫ

Къарачайда хар ким да кесине джетген ишни тамамлы, адебли тындыргъан адет болгъанды. Бир чурум табыб, кесини башына орунсуз сый тарта, къалгъанлагъа огъартын къараргъа кюрешген дыгаласланы огъурамагъандыла.

Бир кишини талай келини болгъанды. Джашлары къош тутхандыла. Келинлени бири чанка къыз болгъанды. Чанка келинге уа нох дегендиле.

Нох келинни баш иеси къошдан, артмакъланы эки джанларына джыйыб, гыбытла бла джау, айран, бышлакъ ёзге, айтыргъа, юйге азыкъ келтириб туруучу болгъанды. Эшта, джашланы кичилери ол болгъан болур. Ол артмакъланы арбазгъа салса, нох келин аланы къотаоыб, ичлериндегин юйге кийирирге ыйлыгъыб, къол джетдирирге унамай тургъанды.

“Башха келинде да джетиширикдиле, мен аллай ишлеге дебми келгенме, нек гыбыт-хызен кёлтюрюб айланыргъа керекме?!” - деб къоюучу болгъанды.

Башха келинле да ахырында анга эрише башлагъандыла да, ала да ол этгенни этиб, артмакълагъа тиерге унамай тебрегендиле. Аланы ашарыкъгъа уллу кёллюлюк этгенлерин джаш онгсунмагъанды. Джашланы къыйыларын да учуз этгеннге санаб, къыйналгъанды. Сора артмакъланы

анасына элтгенди. “Анам, - дегенди, - бу артмакъладан келинлеринге джукъ джиберме, артмакъланы бериб ашатма, ач болмагъа къой. Нох келининг кеси даулаб тюшюртгюнчю, мен алагъа къошдан азыкъ келтирлик тюлме, адам ашагъан ашыны багъасын билирге юренирге керекди”, - дегенди. Кеси да къошха чыгъыб кетгенди.

Талай заман ётгенден сора, быягъы артмакъла бла ол азыкъ алыб келгенди. Ол арбазгъа кирир-кирмез, нох келинчик, кишиге джукъ да айтдырмагъанлай, эрлай чыгъыб, чабыб барыб, артмакъланы ичлериндегин эрлай юйге тири ташыгъанды.

Ол джолдан сора келинледе да бир-бирине ушагъыусуз эришген, уллу кёллюлюк этген адет къалгъанды. Ачлыкъ деген, ол - кимге да бирча тийишген затды, нох-чох деб къарамайды... Ашарыкъны къачын кёре билмегенден адамлыкъ умут этме!

/Батчаланы Зулихатдан, Исхакъны къызындан, джазылгъанды.

Къумуш./

ХОЙНУХ

/Къарачай халкъ оюн “Хойнухну” къартладан Акъбайланы Харун джазыб алгъанча беребиз. “Карачаевские детские игры”, Черкесск, 1994 г./

Хойнух оюн бек эски, бурундан келген оюнду. Аны бузда ойнайдыла. Алгъы бурун тегерек агъачдан /бою - 10 см/ ючгюл джонуб, хойнух ишлейбиз. Бир къамчи да хазырлайбыз: сабы бир орта къарышны узунлугъу, “тили” уа хойнухну эки-юч къат бууарча бир болургъа керекди.

Къамчи тилине хойнухну чырмайбыз да хойнухну бузгъа салабыз. Сора хойнухну ортасындан /

Тенгере, тенгере,
Хойнухчугъум, тенгере.
Буз къатханды, тенгере!
Къамчи урдум, тенгере,
Бек ургъанма, тенгере!
Хойнухчугъум, тенгере!

Эрикгинчи неда сууукъ болгъунчу бир ойнаргъа боллукъду.

Эсгертиу: сериуюн бола тебреген хойнухну тохтатмагъанлай, бурула тургъан-лайына урадыла къамчи бла. Алай ура билирге юренирге керкди. Хойнухну къартла юч-тёрт тюрлю джонуб кёргюзген эдиле менге.

баш джанында/ башла бармакъ бла аудурмай тута, къамчини къысха тартабыз: хойнух бурулуб башлайды. Эрлай къамчини учу бла хойнухну къагъыб башлайбыз. Хойнух “къатса”, - бир джерчикде бурулса, - ургъанны къоябыз. Сериуюн бола тебресе, дагъыда къатдырабыз.

Ким кёб, ким бек къатдырса, да деб эришебиз.

Иги къатар ючюн а, къамчи бла ургъан заманда былай айтабыз:

Къаллай хойнух къалай буруллугъу оюнда билинникди. Къартлагъа да соругъуз да юренигиз.

(Сылпагъарланы К.А.).

I. Саламлашыу. Саламлашыу - адеблиликни баш джорукъларыны бириди. Саламлашыуну юсю бла адамла бир-бирлерине сый береди, джюрек ачыкълыкъларын танытадыла. Миллетде джюрюгенича, адети-джоругъу бла саламлаша билирге хар адамгъа да борчду. Къарачай саламлашыу джорукълада кёб зат эсге алынады. Ол затланы эсгериу - саламлашхан адамынги хурметлегеннге тергеледи. Адамны джыл кеми / джашлыгъы, къартайгъаны дегенча / , ырыуу /эркиши, тышырыу болгъаны/, не ишлей тургъаны, къайда, кимле бла болгъаны, кюнню заманы, халы-хыйсабы дегенча затла эсге алынадыла. Джолда тюбешселе:

1. Эркиши тышырыугъа алгъа салам береди. “Кюнюгюз ашхы болсун!” неда “Джолугъуз болсун!”, - дейди. “Ашхылыкъ кёрюгюз!”, “Сау болугъуз!” - дейди тышырыу да. Бек джууукъ джетмеген адам бла тышырыу къол тутушмайды. Сёз бла салам берилиб къалады. Халкъ адет бла да, дин

джаны бла да алайды. Кюнню заманына кёре: “Эртден ашхы болсун! Ингир ашхы болсун! Кече ашхы болсун!” – дейдиле эркишиле тышырыулагъа.

Эркиши арба, ат, эшек, аякъ меш на бла келе тура эсе, таныш тышырыугъа тюбесе, он-онбеш атламны арлакъда тюшюб, джаяу келиб, салам береди. Арлакъ кетгенден сора минеди улоууна.

Кичи тамадагъа алгъын салам береди. Тамада алгъын къол узатады, къол тутушургъа тыйыншлыгъа санаса. Тынчлыкъ-эсенлик да тамада алгъа сорады. Келген къонакъ къонакъбайгъа, бара тургъан сюелиб неда олтуруб тургъаннга, джангыз кёбге, атлы джаяугъа, ёргеден эниб келген ёрге бара тургъаннга, иш тамада ишчиге, тышыннан ичгери кирген юйдегилеге, кюеу къайыннга / джолда неда бирча халда, неда тенгиширек эселе, кюеу къарт тюл эсе сохтасы устазгъа алгъа салам береди.

Джолда: “Джол болсун!” неда

алгъа соруб башлайды.

Эркиши тышырыу къауумгъа келсе, эки-юч атламны арлакъда тохтаб, бирден къонашхы береди. Анга да тамада тышырыу бары ючюн да джууаб береди. Келгенни соргъаны, айтханы болса да, анга эм тамада джууаб береди. Тамада сен айт деб эркинлик бермесе, андан кичирекле аузуна чабыб, сёз къошмайдыла. Амалсыз айтылыр затлары болса, мен да бир сёзчюк къошармем деб, тамадагъа къарайды сёзю болгъан. Эркиши джыйында да алайды.

Кёб адам болгъан джерде джаш эркиши танышлагъа узакъдан баш силкерге да болады, къычырыб, къол булгъаб къорешген адебсизлик болады.

Таныш, шох, джууукъ эркишиле къучакълашыб саламлашмайдыла, къол тутадыла. Бек джууукъ джетген эркишиле бир джыл джарымны-затны кёрюшмей туруб тюбеселе, къучакълашадыла. Адамлагъа туурада кесини джашын-къызын къучакълагъан да намыссызлыкъгъа саналады, туудукъларын да адамла арасында да къучакъларгъа эркелетирге намыс этедиле.

Къол тутушхан саламлашханыны къолун бек къысыб, силкиндириб, кёб тутуб селешиб тургъан адебге келишмейди.

Эркиши тышырыуну къолун аны сынгар бармакъ тюблерине дери

тутады (къол аязына джетмей). Шериятха къошулгъан тышырыу эсе, эркиши аны къолун (бармакъ тюблерини чеги бла) онг къолу бла тутуб, сол къолу бла бармакъларыны юслерине азчыкъ тиеди.

Эм алгъа саламлашыу сёз айтылады, ызы бла къол тутулады (эки къолу бла тутхан халда).

Тойгъа къонакъ джашла келселе, тойда къызланы къолларын тутадыла, кеслери да къызлагъа тамадалыкъ этген тамада къыздан башлаб, къыйырдан къол тутуб барадыла, тамада джаш алда, къалгъанла-аны ызындан тизилишиб.

Тюз саламлаша билиу – ишленмекликни, адамлагъа сый бериуню баш джорукъларыны бириди.

